

לתולדות הספר והדפוס העברי בפאס

אהרן ממן

יוסף תדגי, הספר והדפוס העברי בפאס, הוצ' מכון בן-צבי, ירושלים תשנ"ד. הספר מכיל 208 עמודים ובהם שערים פנימיים (עמ' לא ממספרים 1-4), תוכן עניינים (עמ' 5-6), הקדמה (עמ' 7-8), קיצורים ביבליוגרפיים ומפתחות (עמ' 187-208), תקציר צרפתי (עמ' V-VII), ועוד 28 עמודים לא-ממוספרים לתמונות ולפקסימיליות (4 בין עמ' 40-41, 2 בין עמ' 64-65, 2 בין עמ' 80-81, 4 בין עמ' 102-103, 11 בין עמ' 185-187, ו-5 בין הטקסט העברי והתקציר הצרפתי).

חכמי פאס' (פרק חמישי), פאס ערש הדפוס באפריקה' (פרק שישי) ו'חידוש הדפוס העברי בפאס במאה העשרים' (פרק שביעי).

המחבר יגע, אסף ומצא חומר רב על הנושא, נשא ונתן עם קביעות קודמיו (בניהם הטל, מרציאנו ופריימאן)!, שעסקו בחקר הסוגיה ועם דעותיהם, תיקן את טעויותיהם, והוסיף נדבך חשוב לידיעותינו על תולדות הספר והיחס לספר בפאס. בעוד המחקרים הקודמים הם חלקיים ומקוטעים מצייר תדגי תמונה שלמה, מפורטת ומקיפה על השאלה הנידונית.

תדגי מרצה על תולדות הדפוס מרא-שיתו, משעה ששמואל נדיבות, ממגורשי ליסבון, ייסד דפוס בפאס ב-1515 ועד לסגירתו כעבור שבע שנים, והתחדשותו בסביבות 1918. פער ארבע מאות השנים שבו תקופת הדפוס הראשונה לשנייה מדהים וכבר ניסו קודמי תדגי לספר אותו בשאלות טכניות, כגון מחסור באספקת נייר וכדומה. ברם תדגי תולה אותו בחוסר היציבות המדינית-חברתית-כלכלי ששרר במארוקו בתקופה זו.

במאה העשרים פעלו בפאס דפוס 'אלארד', דפוס 'אנדר', דפוס 'בועזיז' ודפוס 'שרביט וחזן', והיו גם בתי דפוס אחרים שהחזיקו אותיות עבריות אך הדפיסו מעט חומר עברי.

החיבור שלפנינו דן בתולדות הספר בפאס (מארוקו) ומעמיד קטלוג מוער של כל החומר הספרותי — ספרים, חוברות ועלים יחידים — שנדפסו באות עברית, בשנים המועטות שהתקיים בהן דפוס בפאס, תחילה בין השנים 1515-1522 ולאחר מכן במאה העשרים. אמרנו 'באות עברית' — לרבות ערבית-יהודית.

לאמיתו של דבר, לא קטלוג אחד אלא שלושה קטלוגים לפנינו: (א) רשימת הספרים של חכמי פאס שיצאו לאור מחוץ לפאס (עמ' 41-57); (ב) רשימת הספרים שנדפסו בפאס על-ידי שמואל נדיבות ובנו בתקופת הדפוס הקדומה (עמ' 81-83); (ג) רשימת הספרים והעל-י-נים שנדפסו בפאס במאה העשרים (עמ' 104-185) (ובסך-הכל 102 עמודים).

לרשימות הספרים הקדים המחבר פרקי מבוא עיוניים (בהיקף של כ-75 עמודים) המפקיעים את הקטלוג מגדר רשימה משמימה ומוסיפים לספר עניין רב. בפרקי מבוא אלה דן המחבר בשאלות מגוונות: 'יחסם של חכמי מרוקו לחיבור ספרים' (פרק ראשון), 'גורלם של כתבי-היד' (פרק שני), 'ספריהם של חכמי פאס שיצאו לאור מחוץ למרוקו' (פרק שלישי כולל קטלוג א דלעיל), 'חברת "דובב שפתי ישנים"' (פרק רביעי), 'ספריות

1 ראה ערכים אלו בקיצורים ביבליוגרפיים.

ואף על המו"לים ובעלי בתי הדפוס. באי־סוף החומר למחקרו לא הסתפק תדגי בממצאים מן המקורות הספרותיים ומקטלוגי הספריות וכיתת רגליו לראיין מסרנים שהייתה להם יד במלאכת הדפוס בפאס.²

תדגי אף פירט את רשימת המקומות מחוץ לפאס ולמארוקו, שבהם נדפסו ספרי חכמי פאס (עמ' 40) וממנה אתה למד שרשת הקשרים של חכמים אלו עם יישובים יהודיים ברחבי העולם הייתה מסועפת. ככלל החומר שהביא תדגי יפה לא רק לעצמו, אלא גם לרקע התרבותי־היסטורי שבה התרחשה הפעילות הספרור־תית בפאס. למשל: 'ליקוטי אמרים תניא' (עמ' 141) מרמז על היקף פעילות חב"ד במארוקו; הקצידה בפריט 88 (עמ' 146) מלמדת על המיתון הכלכלי בזמן מלחמת העולם השנייה ועל השפעתו על יהודי פאס; הפנייה של הראשון לציון הרב בן־ציון מאיר חי עוזיאל לתרום לקרן קיימת לישראל (פריט 94, עמ' 148) מלמדת על הקשרים בין יהודי מארוקו לארץ ישראל.

תופעה מעניינת במיוחד היא תופעת הדפים היחידים שנדפסו בפאס ויפה עשה המחבר שפירט אותם ברשימת הטקסטים שנדפסו במאה העשרים (פרי־טים ביבליוגראפיים 195-72, עמ' 141-185).³ בין דפים אלו, מהם חד־לשוניים, מהם דו־לשוניים, בערבית, בערבית או בצרפתית, תמצא פיוטים כגון 'עת שערי רצון' על עקדת יצחק ליהודה בן עבאס (134) או 'בן אדמה' לאברהם אבן עזרא (135, ובכלל 139-153 ועוד) ופזמונים עממיים, קינות (כגון 157-160), קצידות (מעין בלדות) בערבית מוגרבית שהושרו כפי גברים ונשים באי־רועים שונים, כגון הקצידות המספרות

תדגי לא צמצם את עניינו לתחום הטכני של עסקי הדפוס או לרשימות הספרים אלא הרחיב את היריעה לתחומי הזיקה בין הדפוס לבין חיי החברה והתר־בות. רק כך אפשר להבין למשל את דינו בתפקיד שמילאו הן העלייה לארץ במהלך הדורות והן שלוחי ארץ ישראל שהגיעו למארוקו בהדפסת ספרי חכמי פאס או בהפצתם (עמ' 31-40) או את דינו בספריות הגדולות בפאס ובאספני כתבי־יד וספרים. בהקשר זה סיפק תדגי מידע רב ומאלף כגון שהעזיבון המכונה 'הקדש מונסונייגרו' היה מיועד לרכישת ספרים בלבד (עמ' 75) ושחנות הספרים של אליהו בן יעיש שימשה גם ספריית השאלה (עמ' 100).

מעניינות במיוחד קורותיה של 'חברת דובב שפתי ישנים' שהוקמה בהשתדלותו של השד"ר רפאל אהרן בן שמעון, בשנת 1890, למען קידום הדפסתם של חיבורי חכמי פאס שהיו נתונים בכתבי־יד והפצתם. בשיר שכתב שלום אזולאי לכבוד חברה זו (עמ' 65-68) נזכרים 31 שמות של חכמים שהיו חברים בחברה. הספרים שנתחברו או שנדפסו בפאס מייצגים קשת רחבה של הטקסטים הכלו־לים במדעי היהדות: פירושים למקרא, חידושים על התלמוד, הלכה ופולמוס הלכתי (כגון הפולמוס בין מגורשי ספרד ל'תושבים', יהודי המקום), שו"ת, פירו־שים על מדרשי חז"ל, קבלה, סידורי תפילה, ההגדה של פסח למהדורותיה ולפירושיה, שירה ופיוט, חיבורים על תולדות קהילת פאס, ביו־ביבליוגראפיה על חכמי מארוקו, מנהגים מיוחדים לפאס, דקדוק, ואף תרגום מספרות העמים.

המחבר מסר נתונים ביוגראפיים על המחברים שהוא דן בפעילותם הספרותית

2 ראה למשל עמ' 91; 95; 98, הע' 39; 100, הע' 44; 101, הע' 46; 103, 104, 152.

3 המספרים שיצוינו בסעיף זה מפנים למספרי הפריטים.

את קורות יוסף ואחיו (173), חנה ושבעת בניה (167), הצדקת לאלא סוליקה וכדומה. הדפים מכילים גם טופסי זימון לבית הדין (133), פרוטוקולים של אסיפות הרבנים במארוקו, נוסח הכתובה כמנהג פאס, תוכחות מוסר (כגון 112) לרבות איגרת הרמב"ן (72), פרסומות והודעות, פנייה לתרום לאגודות צדקה או ל'קרן קיימת לישראל', פירוט טכס ליל הסדר בפסח (כגון 119), טכס ליל ראש השנה, לוח שנתי לזמני כניסת השבת ויציאתה, חוזה למכירת חמץ (111), ברכות ותפילות להזדמנויות שונות, השכבות, סגולות, הומור, מוסיקה, תיאטרון (105), עזרה הדדית וארגון חיי הקהילה (כגון 104) וכיוצא בזה.

לטעמי ראוי לפרסם פקסימיליות של דפים אלו בכרך מיוחד (מלבד מלאכת האיסוף אין בכך מאמץ גדול) ובכך לא רק נציל חומרים אלו מתהום הנשייה אלא גם נימצא מעמידים קורפוס נאה של ספרות שהייתה פעם גם עממית גם שימורית במקום ובזמן מוגדרים. בכך ייפתח כמובן גם צוהר נוסף למעיינים ולחוקרי הספרות, הלשון והתרבות של קהילה יהודית, בדורות האחרונים לקיומה על אדמת מארוקו.

אפשר להבין ללב המחבר שהגביל את מחקרו לפאס וחכמיה. אין צריך להכביר מלים על מרכזיותה של פאס בתולדות יהודי מארוקו, בתרבותם ובפעילותם הספרותית, ואין ספק שהיא ראויה לכך, אך יש עוד יתדות ופינות ברחבי מארוקו הראויים לסקירות דומות, אלא שאלה עניינם, כמובן, למחקרים אחרים. מחקרו של תדגי תם אך לא נשלם. החומר מעלה שאלות נוספות. למשל, אחת השאלות הראויות למחקר, בעקבות

תדגי, היא נושאי החיבורים שזכו לדפוס בתקופת הדפוס הראשונה לעומת אלה שנדפסו ברבע השני והשלישי של המאה העשרים. הרושם הוא שבתקופה הקדומה נדפסה בעיקר הספרות הרבנית הקלסית, כגון המסכתות מהתלמוד הבבלי, הרי"ף, וחלקים מארבעה טורים לר' יעקב בן אשר. לעומתם נדפסו במאה העשרים בעיקר חיבורים מקומיים, אך השאלה ראויה לעיון שיטתי. גם רשימת שש מאות הספרים בקטלוג שפרסם יוסף שרביט, בעל בית מסחר הספרים Librairie Sefer (עמ' 101), ראויה למחקר, באשר יש בה ללמד על הספרים שקראו ולמדו יהודי מארוקו באמצע מאה זו. עוד מתבקשת מונוגרפיה ביבליוגרפית מדעית מקיפה על כל החיבורים שנדפסו בכל רחבי מארוקו וצפון אפריקה, וקטלוג כתבי היד של חכמי מארוקו עד עליות ההמונים לארץ.

המחבר לא נזקק כמובן לשאלה אם נתחברה בפאס ספרות לועזית, מתי, בידי מי והיכן. זהו מחקר לעצמו. מכל מקום הספרות הנידונית במחקר הנוכחי מעידה על קהילה מסורתית-דתית במלוא מובן המלה.

שקידה ואהבה רבה השקיע המחבר במחקרו. חיבתו של תדגי לחכמים שהוא עסק בכתביהם ניבטת מכל מובאה שהביא מתוכם ומכל סעיף. כללו של הדבר, מחקרו של תדגי הוא תרומה חשובה לתולדות מעשה הספר בפאס, אוצר בלום של ידיעות היסטוריות על קהילה זו ומסד למחקרים נוספים על חיי הרוח, חיי החברה וחיי התרבות של בני קהילת פאס, כאספקלריה המאירה את המערב הפנימי בפרט ואת מארוקו בכלל.